

Samenvatting

De afgelopen jaren ontstaat onder archeologen meer aandacht voor resten uit de Tweede Wereldoorlog. Zo wordt nu ook gericht archeologisch onderzoek gedaan naar terreinen met sporen uit de oorlogsjaren. Wanneer daarbij aangetroffen vindplaatsen worden gewaardeerd volgens de in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) voorgeschreven waarderingssystematiek, blijken ze vrijwel direct als behoudenswaardige vindplaats te kunnen worden aangemerkt. Deze constatering, in combinatie met een actuele vraag naar de omgang met oorlogssporen op de Grebbeberg, was de aanleiding voor dit onderzoek met als doel een waarderingssystematiek te ontwikkelen specifiek voor erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog. Aanleiding en toetssteen zijn de op de Grebbeberg en Laarsenberg in Rhenen aanwezige resten uit de oorlog. Eerste fase van het onderzoek is een inventarisatie van deze oorlogssporen op basis van een bureauonderzoek in combinatie met een visuele inspectie. De tweede fase is het ontwikkelen van een aanzet tot een nieuwe waarderingsmethodiek voor oorlogserfgoed.

De ‘Slag om de Grebbeberg’ is zonder meer Nederlands grootste en meest bekende veldslag uit de meidagen van 1940. Behalve de locatie van Nederlands bekendste slagveld en Nederlands eerste militaire begraafplaats, is de Grebbeberg ook één van de eerste Nationale Monumenten van Nederland. Wat betreft de oorlogsgeschiedenis van de Grebbeberg nemen de meidagen een allesoverheersende plaats in. Dit betekent dat er ook episoden zijn die onderbelicht raken en amper aandacht krijgen, zoals de aanleg van Duitse stellingen door dwangarbeiders. In het gebruik van de Grebbeberg en Laarsenberg als militaire landschap in de 20e eeuw kunnen zeven gebruiksfases worden onderscheiden: van de aanleg van veldversterkingen vlak voor de Tweede Wereldoorlog tot en met het gebruik van het voormalige slagveld voor militaire oefeningen tot in de jaren 80. De aanwezigheid van zowel oudere als jongere verdedigingswerken op de Grebbeberg en de Laarsenberg maakt dit gebied tot een waardevol strategisch landschap, met een stapeling van objecten en structuren van de Vroege Middeleeuwen tot en met de Koude Oorlog. Meer dan 1000 jaar militaire geschiedenis op ruim 150 ha.

Doel van het bureauonderzoek is om een beeld te geven van (mogelijk) aanwezige oorlogssporen op de Grebbeberg. Deze sporen zijn in kaart gebracht door bestudering van historisch kaartmateriaal, luchtfoto's en verslagen en verhoren van soldaten die in mei 1940 op de Grebbeberg waren gelegerd. Bestudering van deze bronnen is gericht op het verzamelen van informatie over de ligging van (verdwenen) oorlogssporen. Daarnaast zijn ook bronnen bekeken die inzicht zouden kunnen geven in de

wijze waarop objecten uit de oorlog gewaardeerd kunnen worden. Om zicht te krijgen op de omgang met (de sporen van) de oorlog op de Grebbeberg is ook gekeken naar wandelroutes. Hier is over gesproken met gebiedskundigen. Op basis van het bureauonderzoek is een gebied geselecteerd voor de visuele inspectie, waarbij de huidige toestand en zichtbaarheid van de oorlogssporen op de Grebbeberg is onderzocht.

Het bureauonderzoek heeft veel informatie opgeleverd over de ligging van (verdwenen) oorlogssporen. Van alle onderscheiden gebruiksfases van het militaire landschap op de Grebbeberg kunnen sporen worden verwacht in het landschap of in de bodem. Het bestudeerde materiaal laat duidelijk de mogelijkheden en beperkingen zien van historische bronnen. De wisselwerking tussen diverse beschikbare bronnen blijkt van groot belang bij het in kaart brengen van oorlogssporen. Van sommige aspecten van het gebruik van de Grebbeberg als strategisch landschap, is vooralsnog alleen informatie bekend uit bodemvondsten, zoals de aanleg van een Duitse anti-tankversperring en het naoorlogse gebruik als militair oefenterrein. De beleving van de oorlogssporen in de vorm van wandelroutes richt zich vooral op duidelijk zichtbare overblijfselen, zoals resten van kazematten of het Hoornwerk en de bastions. De nadruk van de vertelde geschiedenis ligt net zoals bij de geschreven geschiedenis sterk op de meidagen. Bij de visuele inspectie in een deelgebied van de Grebbeberg bleken vrijwel alle bij het bureauonderzoek in kaart gebracht oorlogssporen in het terrein terug te vinden. De zichtbaarheid van de sporen varieert. Het verschil in zichtbaarheid tussen de sporen van de Stoplijn en van de Duitse loopgraaf is groot. Opmerkelijk is dat deze vrijwel onbeschreven Duitse loopgraaf

in het terrein het best zichtbaar is. Bij de visuele inspectie zijn ook sporen aangetoond in gebieden waarvoor luchtfoto's geen informatie geven en sporen die in eerste instantie nog niet op luchtfoto's waren herkend, zoals een Duitse stelling. Een interessante constatering bij de visuele inspectie is dat bij de aanleg van de Duitse linie bewust gebruik is gemaakt van oudere relictten in het landschap, zoals een greppel en de buitenste gracht van de middeleeuwse walburg. Zowel voor het opsporen als voor de interpretatie van oorlogssporen blijkt de wisselwerking met historische bronnen van groot belang.

Bij toepassing van de in de archeologie gangbare waarderingssystematiek op oorlogssporen zijn vooral de criteria schoonheid (zichtbaarheid) en herinneringswaarde problematisch, omdat deze criteria voor oorlogssporen vaak niet onderscheidend zijn. Een ander knelpunt is dat deze waarderingssystematiek onvoldoende rekening houdt met het feit dat de betekenis van oorlogssporen veel verder gaat dan de betekenis van die sporen voor archeologisch onderzoek. De sporen kunnen en mogen niet alleen worden gezien als onderzoeksobject. Aan (plekken met) oorlogssporen kunnen naast een wetenschappelijke betekenis ook een educatieve/recreatieve, symbolische of emotionele betekenis worden toegekend. De verschillende betekenissen sluiten elkaar niet uit en zijn zelfs vaak verwant aan elkaar. Voor het geven van een waardering aan oorlogssporen, is het wenselijk een relatie te leggen tussen de aangetroffen sporen en de betekenissen die aan een plek worden gegeven. Geen van de vier beschreven waarderingssystematiek uit andere cultuurhistorische disciplines biedt een direct toepasbaar alternatief dat tegemoet komt aan de bezwaren bij de KNA-waarderingssystematiek. De beschreven methoden bieden wel

bruikbare uitgangspunten voor een waarderingsmethodiek voor oorlogssporen.

Voorgesteld wordt om voor oorlogssporen een waarderingsmethode te hanteren die zowel recht doet aan de diverse maatschappelijke betekenissen als aan de inhoudelijke, wetenschappelijke, (krijgs)historische betekenis van de sporen. De essentie van de methode is dat een relatie wordt gelegd tussen de aangetroffen sporen, te waarden sporen en de betekenissen die aan een plek worden gegeven. Bij de inhoudelijke waarde spelen de historische en ruimtelijke context van de sporen een belangrijke rol. Voor het bepalen van deze contexten is het van belang niet alleen de sporen, maar ook de oorlogsgeschiedenis van een plek te beschrijven. Uitkomst van de waardering is meer dan een oordeel over de behoudens- dan wel onderzoekswaardigheid van de sporen. Als een van de waarderingsaspecten positief wordt beoordeeld, vragen de betreffende oorlogssporen om een zorgvuldige omgang vanuit dat aspect. De voorgestelde methode biedt hiermee een nieuwe visie op de omgang met oorlogserfgoed.

De voorgestelde waarderingsmethode heeft een tijdelijk karakter. Voorgesteld wordt de bepaling van de fysieke waarde voorlopig achterwege te laten, omdat dit pas zin heeft zodra voldoende referentiemateriaal en gegevens over conserveringsomstandigheden beschikbaar zijn. Ook op langere termijn dient de methode bijgesteld te worden. Met het verdwijnen van de generatie van direct betrokkenen wordt hun invloed op de waardering minder. Hiermee zal de betekenis van oorlogserfgoed op langere termijn veranderen en waarschijnlijk ook op andere wijze bepaald moeten worden. Een integrale visie op de waarde van en omgang met oorlogserfgoed ontbreekt vooralsnog. Dit onderzoek hoopt

hiertoe een eerste aanzet te hebben gegeven. Interessant is de gedachte dat de hier voorgestelde omgang met oorlogserfgoed ook van toepassing kan zijn op oudere archeologische vindplaatsen.